

Amarjit Chandan Interview

ਅੱਜ 23 ਜੂਨ ਸੰਨ 2014 ਤੇ ਲੰਡਨ 'ਚ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਘਰ, ਐਨ ਮਰਫੀ ਅਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ। ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੈ ਨਵੰਬਰ 1946 ਦਾ, ਨਿਰੋਬੀ ਕੀਨੀਆ 'ਚ, ਕੀਨੀਆ ਵਿਚ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਓਥੇ ਗਏ ਸੀ ਸੰਨ 29 ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ। ਸੋ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਵਧਦੀ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ 1929 'ਚ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਓਥੇ ਰਹੇ ਨੇ 1957 ਤੱਕ। ਇੰਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਓਥੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਓਥੇ ਦੇ ਜਿਹੜਾ ਭਾਈਚਾਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਓਥੇ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਜ਼ਾਰ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਰਹੇ। ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਕਵੀ ਸਨ, ਕਮਿਯੂਨਿਸਟ ਆਗੂ ਵੀ ਸਨ, ਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਲੀਡਰ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਭਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਹੜੀ ਬਚੀ ਰਹਿ ਗਈ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਗ ਪੁੱਛਦੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੁਸੀਂ ਇੰਨੀ ਕਿਵੇਂ ਸੋਹਣੀ ਲਿਖਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਬੋਲਦੇ ਹੋ। ਉਹਦਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ (ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ)। ਅਨਪੜ੍ਹਦਾ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੜੀ ਰਾਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਉਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਬੜੀ ਠੇਠ ਬੋਲੀ, 'ਦੁਆਬੀ' ਦੁਆਬੇ ਦੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਵੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਬਚਪਨ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਸੰਨ 54 'ਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਜਾਂ ਗਿਆ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਣਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਚਿਟਾਇਰ ਹੋ ਗਏ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਓਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਓਥੇ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹਾਂ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਓਥੇ ਕੀਤੀ, ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ ਨਕੋਦਰ, ਨਕੋਦਰ ਸਾਡਾ ਘਰ ਹੈ, ਜੱਦੀ ਸ਼ਹਿਰ। ਫੇਰ ਜਲੰਧਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਮੈਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ। ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕੈਂਪਸ 'ਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਐਮ. ਏ. ਮੈਂ (ਖਾਂਸੀ), ਐਮ. ਏ. ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਤੇ ਓਦੋਂ ਹੀ , 1967 ਦਾ ਸਾਲ ਸੀ, ਓਦੋਂ ਵੀਅਤਨਾਮ ਜੰਗ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਮਾਹੌਲ ਬੜਾ , ਬੜਾ ਮਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਬੜਾ , ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ 'ਚ ਇਨਕਲਾਬ ਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। 1968 ਦਾ ਪੈਰਿਸ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ ਕਈ ਸਾਲ। ਦੋ ਸਾਲ ਰੂਪੋਸ਼ ਰਿਹਾ, ਰੂਪੋਸ਼, ਗੁਪਤਵਾਸ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਆ, ਰੂਪੋਸ਼, (ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ) ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਰੂਪੋਸ਼। ਫੇਰ ਫੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਮੈਂ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਦਫਤਰ 'ਚ। ਤੇ ਉਹ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ, , ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਹਾ , ਕਿਉਂਕਿ ਤਹਿਰੀਕ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੀ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਤੇ ਬੰਬਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਪਿਸਤੌਲ ਤੇ ਬੰਬ ਨਹੀਂ ਕਦੇ ਚਲਾਇਆ, ਮੈਂ ਕਲਮ ਹੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਸੀ ਉਹ, , ਜੀਹਨੂੰ ਆਪਾਂ ਕਿਹੰਦੇ ਹਾਂ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀ, ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ 'ਚ, ਸਿਆਸੀ ਜਲਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ , ਥੋੜੀਆਂ-ਥੋੜੀਆਂ ਓਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰੋਮਾਂਟੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ, , ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੂਰਾ ਇਹ, , ਇਹ, , ਇਹ ਧਾਰਾ ਰਹੀ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਛਪੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ , ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪਰਚਿਆਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਹ, , ਉਹ ਭੇਜਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਸੀ। ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ-ਕਰਦਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਕਵਿਤਾ

ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ 'ਪ੍ਰੀਤ-ਲੜੀ' 'ਚ ਛੱਪੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਲੇਖਕ ਬਣਿਆ।

ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, , ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਬੜੇ, , ਬੜੀ ਬਹਿਸ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ, ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਨਹੀਂ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ 'ਚ ਵੀ। ਬਾਕੀ, ਬਾਕੀਆਂ, ਬਾਕੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਦੇਣ ਤਾਂ ਹੈ ਬੜਾ ਇਹ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹਦਾ ਇਹ, , ਪਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਜੇ ਦੌਰ ਮਿਥਣਾ ਹੋਵੇ, ਸੰਨ ਸੱਤਰ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਪਾਸ਼ ਦੇ ਮਰਨ, ਕਤਲ ਹੋਣ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੱਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ 1988 ਤੱਕ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲੋ 1970 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1985 ਤੱਕ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮਿਥਣਾ ਹੋਵੇ ਕਿਹੜਾ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਇਹ ਨਕਸਲਵਾੜੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਸਨ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਸੋ, ਉਹ, ਓਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਬਹਿਸ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਸਮੇਟਣਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼੍ਰੋਤ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ, ਚੀਨ ਦਾ ਵੀ ਸੀ, ਚੀਨ ਦਾ ਸਾਡੇ ਤੇ ਅਸਰ ਇੰਨਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ, ਮੇਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਨ ਕਵੀ, ਲੇਖਕ, ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਅਸਰ ਸੀ ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ। ਉਹਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਬੜਾ ਸਸਤਾ, ਸਸਤੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਛਪ ਕੇ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਕੇ ਉਹ ਛਪਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਸਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰਬੀਅਤ ਜਿਹੜੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਸਿਖਲਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹੋਰ, ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਬੜਾ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਬੜਾ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਬਹਿਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ? ਬਿਲਕੁਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਰਲਗਡ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਹਿਤ, ਸਾਹਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿਆਸਤ, ਸਿਆਸਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ, ਹਾਂ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਹ ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀ ਇਹ ਆਪਣੀ ਜਿਹੜੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾਂ। ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੰਡਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਬਈ ਲਾਹੌਰ, ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਦਾ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ। ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਬੜੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸਿਆਸਤ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਹਾਲਤ ਹੈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ, ਉਹਨੂੰ ਇਸਤਿਆਰਿਆਂ ਨਾਲ, ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲ, ਇਮੇਜਰੀ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ, ਉਹਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੂੰਹ ਫਾੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਰੈਟਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਓਸ ਕਿਸਮ ਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਖਾਲਿਸ ਕਵੀ ਹਾਂ। ਖਾਲਿਸ ਕਵੀ ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਹ, ਇਹ, ਇਹ ਵੀ, ਇਹ ਵੀ ਬੜੀ ਬਹਿਸ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਖਾਲਿਸ ਕਵੀ ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੇ ਕਵੀ ਕੋਈ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਮੈਂ ਸਿਆਸਤ, ਸਿਆਸਤ 'ਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਸਟੇਟਮੈਂਟ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਇਕ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੀ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ, ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ 1995 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਪੀਆਂ ਨੇ। ਤੇ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਹੈ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਹਿਣਾ, ਆਈਡੀਆਲਜੀ ਫਰੀ ਪੋਇਟਰੀ। ਉਹ ਇਕ ਇਹ ਤੇ ਵੀ, ਮੇਰੇ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਆ,

ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ, ਕੁਝ ਇਹ, ਜਿਹੜੇ ਤਕਰੀਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ, ਕ੍ਰਿਟਿਕਸ, ਲਿਟ੍ਰੇਰੀ ਕ੍ਰਿਟਿਕਸ। ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ। ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ, ਇਦਾਂ ਠੱਪਾ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ, ਇਹ, ਇਹ ਰੈਵਲੂਸ਼ਨਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਮਿਸ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਸਟਿਕ ਕਵੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੈ ਕਈ, ਇਹ ਨਿਯਰੋ-ਮਿਸਟਿਕ ਹੈ (ਹਸਦੇ ਹੋਏ)। ਇਕ, ਇਹ ਸੈਕੂਲਰ ਕੀ ਸੀ, ਸਪਿਰਿਚੁਅਲ ਕਵੀ ਹੈ, ਸੈਕੂਲਰ ਸਪਿਰਿਚੁਅਲ। ਸੋ ਮੈਂ ਕੋਈ ਫੜ੍ਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ, ਕੋਈ ਬੜਾ ਬੋਸਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ 'ਚ। ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕੋਈ ਇੱਦਾਂ ਠੱਪਾ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦਾ। ਬਈ ਆ ਇਹ, ਇਹ ਕਵੀ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਲਾਓਗੇ ਤੇ ਫੇਰ, ਫੇਰ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੇ ਫੇਰ ਹੈ ਕੀ, ਫੇਰ ਤਾਂ ਕਵੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ।

ਕਵਿਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਜਿਹੜਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਵਸੀਲਾ ਹੈ ਆਪਣੇ, ਆਪਣੇ ਰੂਹ ਦੀ, ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ, ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ, ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ, ਆਪਣੇ, ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਨਾਅਰੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਨਾ, 'ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ'। ਬੰਦਾ ਉਦਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੁਖੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰੋਂਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਹੱਸਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਚੁੱਪ ਵੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਕਵੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸੀ ਨਾ, ਉਹ ਬਾਹਰਲੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਜਿਹੜਾ ਸੀ, ਮਨ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸੀ, ਰੂਹ ਦਾ ਦੁੱਖ ਸੀ, ਉਹ ਬਾਹਰਲੇ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਦਬਾਈ ਰੱਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੇ। ਤੇ ਉਹ ਨੁਕਸਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ਮੈਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁਦਈ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਵੀ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਾਹਗਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਆਪਣਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦਿਖਾ ਕੇ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ, ਰੂਹ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਿਲਕੁਲ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਕਾਹਦਾ ਪੰਜਾਬ, ਉਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਕਾਹਦਾ ਪੰਜਾਬ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸੋ! ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਜੋਸ਼ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੜਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ ਮੈਂ, ਚਲੋ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ 'ਚ ਆਕੇ ਉਹਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਉਹ ਕੇਸਰੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ ਸੀ, ਪੀਲੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ ਸੀ, ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ। ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦਾ। ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਦੱਸਾਂ, ਉਹਨੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਰੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿੱਚ। ਉਹਨੇ ਕਰਾਚੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਅਜੀਬ ਗੱਲਾਂ ਨੇ, ਕਰਾਚੀ ਕਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ (ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ)। ਉਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਕੇ ਇਸ ਇਹ, ਇਹ, ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਬਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਹੀ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਣ ਬਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਹੀ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਸਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾਂ, ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੁੰਨਾਂ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਦਈਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਸ 'ਚ ਆਪਣੇ ਬੜੇ ਐਕੈਡੈਮਿਕ ਦੋਸਤ ਵੀ ਨੇ ਦੋ ਤਿੰਨ, ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਪੁੱਛਦਾ ਹੁੰਨਾ ਬਈ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦਿਓ, ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਬਣਾ ਲੋਗੇ, ਫੇਰ ਉੱਥੇ ਤੁਸੀਂ

ਕਰਨਾ ਕੀ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਕੀ ਹੋਏਗਾ? ਨਕਸ਼ਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ, ਉਹਦੀ ਇਕੋਨਮੀ ਕੀ ਹੋਏਗੀ, ਉਹਦਾ ਸਟੇਟ ਸਟਰਕਚਰ ਕੀ ਹੋਏਗਾ ਕੀ?, ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਜਵਾਬ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਤਾਂ ਬਣਾ ਲਈਏ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੋਚਾਂਗੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ। ਇਹ ਕੀ, ਕਿੰਨੀ ਬਚਕਾਨਾ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਕੋਈ ਐਕੋਡੈਮਿਕ, ਮਤਲਬ ਉਹ, ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਨਹੀਂ ਨਾ ਇਹ। ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਸਟੇਟ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੋ ਹੋ, ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜਦੋਂ ਲੜੇ ਨੇ ਦੂਜੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ, ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਈ ਤੁਸੀਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਜਾਂ ਇਹ, ਕੈਪਲਿਸਟਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹੋ। ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਂਝੇ, ਸਾਂਝੇ ਰਲਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਾਸਿਜ਼ਮ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਹੈ, ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਨਾ। ਜਿਹੜਾ ਫੌਰੀ ਖਤਰਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਮੀਡੀਏਟ ਡੇਂਜਰ ਸੀ, ਖਤਰਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ, ਉਹ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਸੀ ਓਸ ਵੇਲੇ, ਨਾ ਕਿ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟ ਤੋਂ। ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੇਟ ਤਾਂ ਇਜ਼ ਦੇਅਰ, ਇੱਟ ਵਿਲ ਬੀ ਦੇਅਰ ਫੋਰ ਏ ਲੌਂਗ ਟਾਈਮ, ਉਹ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲੀ। ਉਹ ਤਾਂ, ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ, ਮੌਰਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਬੈਠੇ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਕਤਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਮਿਯੂਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਇਹ, ਪਾਸ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੈਕਯੂਲਰਿਜ਼ਮ, ਸੈਕਯੂਲਰਿਸਟ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਇਹ ਪੌਜੇਟਿਵ ਇਹ ਇਹਦਾ, ਇਹਦਾ ਜਿਹੜਾ ਚੰਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਅਰਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਈ ਤੁਸੀਂ ਧਰਮ ਦੇ ਇਹ, ਬੁਨਿਆਦ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਿਤਗ੍ਰਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਧਰਮ ਦੇ ਇਹ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਬਈ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਚੰਗਾ ਹੈ ਤੇ ਫਲਾਨੇ ਦਾ ਧਰਮ ਮਾੜਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸੈਕਯੂਲਰਿਜ਼ਮ, ਇਹਦੇ ਚੰਗੇ ਅਰਥ ਨੇ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਾਰਾ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਇਹ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਦਖਲ ਹੋਇਆ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਭਾਈ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਉਹ ਮਾਰਕ, ਮਾਰਕਸਿਜ਼ਮ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਰਤੀ, ਜਿਹੜਾ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਵੀ ਰਹੇ ਸੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬੜੇ ਅੱਛੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਸਰਵਾਰਤਿਕ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਤੇ ਬੜੇ ਘੱਟ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਲੇਖ ਨੇ। ਸਾਹਿਤਕ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾਂ, ਮੈਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਇਕ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਐਸੇ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਬੜੇ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ, ਮੈਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਛੋਹ ਲਈ ਹੈ। ਉਹਦੇ 'ਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲੇਖ ਲੱਗਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ। ਸੋ, ਉਹ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ, ਉਹ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ 'ਚ, ਤੇ ਨਿਤਸ਼ੇ ਵਗੈਰਾ ਨੂੰ, ਹੋਰ ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਫਿਲਾਸਫੀ ਹੈ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ। ਫੇਰ ਗ੍ਰੀਕ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਕੋਈ, ਅਨੰਤ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਉਹ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਗ੍ਰੀਕ ਆਪ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਬੰਦੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਵੈਸਟਰਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਲੈਕੇ ਗਏ ਨੇ।

ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਹੜੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ ਨੇ 1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਸੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਓਥੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਬੈਠੇ ਜਿਵੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸੀ (ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ)। ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ ਇਹੋ ਜਿਹੇ। ਕਈ-ਕਈ ਲੇਖਕ ਜਿਹੜੇ ਓਥੇ ਲਿਖਦੇ ਆਏ, ਇੱਥੇ ਆਕੇ ਵਸੇ ਤੇ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਫੇਰ ਕਹਾਣੀਆਂ,

ਕਵਿਤਾਵਾਂ। ਉਹੀ ਫਾਰਮੂਲਾ ਸੀ, ਤਰਕੀਬ ਸੰਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ। ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਓਥੋਂ ਸਿੱਖ ਕੇ ਆਏ ਸੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨੀ, ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ।

ਇੱਥੇ ਰੋਸ਼ਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ, ਮੈਂ, ਬਾਹਰ ਕੀ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ 'ਚੋਂ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਬੈਠਾ, ਓਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੈਂ ਇਹੀ ਗੱਲ ਕਰੁੰਗਾ, ਮੇਰੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਨੇ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾਂ ਉਹ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਉਹ ਸਮਝ ਤਾਂ ਲੈਂਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਜਵਾਬ ਅੱਗਿਓਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸੋਲਊਸ਼ਨ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਬੈਠੇ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੀ, ਬੋਲਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਏਗੀ।

ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਪੁ, ਈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਹਰ ਸਾਲ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਰੋਸ਼ਨ ਭਵਿੱਖ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਦਾ? ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਣ ਦਾ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ, ਉਹਦਾ ਜਿਹੜਾ ਬਿੰਬ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਰਿਫਲੈਕਸ਼ਨ, ਉਹ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜੇ, ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਪੀੜੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਪਰਾਇਮੇਰੀ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਹੈ, ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਪੂਰਵੀਆਂ ਦੇ, ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪੂਰਵੀਏ, ਪੂਰਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਲਿਖਦੇ ਨੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਮਾਨਸੇ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਨਾਂ ਯਾਦ ਆ ਜਾਣਗੇ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾਂ। ਭਿੱਖੀ, ਲਖਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਯਣ ਭਿੱਖੀ, ਇਕ ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਹੈਗਾ, ਸ਼ਾਇਦ, ਦੋ! ਇਕ ਹੋਰ ਹੈ, ਤਿੰਨ, ਤਿੰਨ ਇਹ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨੇ ਖਾ, ਵਿਚਈ, ਸਣੇ ਜਿਹੜੇ ਅਸੀਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬੜਾ ਹੁੱਭ ਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਬੱਚੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਗੇ। ਪਸਚਿਮੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਲਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਕੁੱਝ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਉੜਦੂ ਵੀ ਛੱਡ ਗਏ ਨੇ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਰੋਨੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਉੜਦੂ ਬੋਲਣ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤਿਆਰ, ਕੀ ਕਰੋਗੇ ਤੁਸੀਂ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਉੜਦੂ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਝੱਗੜਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੀ ਪੀੜੀ ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿੱਖ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੜੇ ਕਾਮਯਾਬ ਲਿਖਾਰੀ ਅੱਗੇ ਆ ਰਹੇ ਨੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਸ ਛਪ ਰਹੇ ਹੈ। ਵੈਸਟ ਸਾਰਾ ਮੀਡੀਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਛਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਛਾਲ ਰਿਹਾ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੇ, ਜੇ ਭੈੜਾ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ।

ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਇਹ, ਇਹ, ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਇਹ, ਇਹ, ਇਹ ਚਰਨ ਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ 'ਚ ਵੀ ਰਿਹਾ ਫ੍ਰੈਂਚ ਬੋਲਣ ਦਾ, ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਉਹ ਵਾਪਿਸ ਆਪਣੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵੱਲ ਕਿਵੇਂ ਗਏ ਉਹ ਵੱਖਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਰੱਬ ਕਰੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਚਰਨ ਸਾਡੇ ਕੋਈ, ਸਾਡੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਪਰ, ਹਾਂ, ਹੋਰ ਜਿਹੜੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਇਜ਼ ਵੀ ਨੇ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ।

ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਕਹਿਣਗੇ ਬਈ ਅਸੀਂ, ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਹੋਏਗਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣੇ ਤਾਂ ਰਿਹਾ, ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣੇ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਬਈ ਇਹ ਸਾਡੇ ਵੱਡਿਆਂ, ਵੱਡਿਆਂ ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੈ ਨਾ ਸਟੇਜ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਰੇ ਬੋਲਦੇ ਨੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵੀ, "ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਇਹ ਨਾਨਕ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਇਹ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਇਹ ਫਲਾਨੇ ਦੀ ਧਰਤੀ" ਉਹ ਇਹ ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦੇ ਨੇ ਬਈ ਇਹ ਪੜ੍ਹਕੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਕੇ, ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਤਾਂ ਲੈਨਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਏ ਲੈਵਲ ਵੀ ਕਰ ਲੈਨਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇਹਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਹੋਏਗਾ, ਉਹਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਨੀ, ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਤੋਂ-ਰਾਤ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹ ਲਏਗਾ, ਇਹ ਮੈਂ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਸਕਦਾਂ। ਬਾਕੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਬੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਨਵੇਂ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦਾ, ਫਾਂਊਂਡੇਸ਼ਨਜ਼ ਬਣਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ, ਮੈਂ 'ਢਾਹਾਂ' ਅਵਾਰਡ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਦਾ ਇਨਾਮ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਹੋ, ਮੈਂ, ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ ਬਈ ਇਹ, ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਜੇਬ 'ਚ ਪੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਪਆਉਣ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਏਗਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਇਹਦੀ ਬਜਾਏ ਤੁਸੀਂ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਪਰਾਜੈਕਟ ਚਲਾਓ ਖੋਜ ਦੇ, ਆਰਕਾਈਵਿੰਗ ਦੇ। ਬੜਾ ਕੁੱਝ ਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਬੜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਹੌਰ ਵਿੱਚ ਓਥੇ ਰੁਲ ਰਹੀਆਂ ਨੇ, ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ, ਸੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ, ਗਲ ਰਹੀਆਂ। ਉਹ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੋ। ਇੰਨੇ ਕਿੰਨੇ-ਕਿੰਨੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਏ ਨੇ। ਉਹ, ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਕੋਈ। ਇਨਾਮ ਨਾਲ, ਤੁਸੀਂ ਇਨਾਮ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜੇਬ 'ਚ ਪਾ ਦਿਓਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿਚਵਾਲੋਂਗੇ, ਉਹ ਫੇਰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਇਨਾਮ ਦੇਤਾ, ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਇਨਾਮ ਦਿਓਗੇ, ਤੀਸਰੇ ਸਾਲ ਕੀਹਨੂੰ ਦਿਓਗੇ, ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਿੰਨੇ ਕ ਨੇ? ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਨੇ। ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਹਰ ਸਾਲ, ਪਰ ਉਹਦੇ 'ਚ ਮਿਆਰੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਉਂਗਲਾਂ ਤੇ ਗਿਣ ਸਕਦੇ ਹੋਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੇਵਾਦਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇ, ਸੇਵਾਦਾਰ ਘੱਟ ਨੇ। ਮੇਵਾ ਖਾਣ ਵਾਲੇ। ਉਹ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ ਨਾ, "ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਮੇਵਾ" ਫਲ (ਹਸਦੇ ਹੋਏ)। ਉਹ ਫਲ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇ, ਸੇਵਾਦਾਰ ਘੱਟ ਨੇ, ਮੇਵਾਦਾਰ ਬਹੁਤ ਨੇ। ਸਾਨੂੰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਚਾਹੀਦੇ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।